



## КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО; КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

**О. М. Омельчук,**  
*кандидат юридичних наук, доцент,  
 ректор Хмельницького університету  
 управління та права*

УДК 343.24

### **ЗАГАЛЬНІ ЗАСАДИ ПРИЗНАЧЕННЯ ПОКАРАННЯ: ЗАКОНОДАВЧЕ РЕГУЛЮВАННЯ ТА ПРАКТИКА ЗАСТОСУВАННЯ**

*Аналізуються загальні засади призначення покарання, зокрема формулюються положення, спрямовані на розвиток науки кримінального права, вирішення проблем застосування та визначення перспектив удосконалення чинного кримінального законодавства України щодо характеристики загальних засад призначення покарання. Дослідження практики застосування покарань показує, що суди у всіх випадках керуються загальними засадами призначення покарання.*

**Ключові слова:** покарання, загальні засади призначення покарання, вирок.

Одним з інститутів кримінального права України, що зазнав істотних змін у зв'язку з прийняттям КК 2001 року, є інститут призначення покарання. Питання призначення покарання, зокрема поняття та сутності загальних засад призначення покарання, завжди вважалися актуальними. Застосування покарання — це завершальний етап процесу обрання судом при винесенні обвинувального вироку конкретного виду, міри кримінально-правового впливу на особу, визнану винною у вчиненні злочину, тобто передбаченого кримінальним законом суспільно небезпечного діяння, вчиненого умисно або з необережності. Призначена міра покарання може досягнути мети покарання — виправити і перевиховати засудженого, здійснити превентивний вплив як на засудженого, так і на інших осіб лише у випадку співрозмірності покарання вчиненому і його справедливості [1, с. 162].

Відповідно до ч. 1 ст. 50 КК України покарання є заходом примусу, що застосовується від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні злочину, і полягає в передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого [2]. Суть покарання полягає в тому, що засуджений зазнає карі за вчинений злочин, тобто певних фактичних втрат і обмежень. Кара виступає як один із засобів для досягнення виправної та превентивної мети покарання. Покарання є справедливим актом правосуддя.



Відтак метою покарання є:

- 1) кара щодо засудженого;
- 2) виправлення засудженого;
- 3) запобігання вчиненню засудженим нового злочину;
- 4) запобігання вчиненню злочинів іншими особами [3, с. 142–144].

Н. Ф. Кузнєцова та І. М. Тяжкова зазначили, що покарання може бути визнане справедливим лише у тому випадку, якщо суд призначить його з урахуванням всієї сукупності обставин у конкретній справі, а саме: покарання має бути призначено в межах відповідної статті Особливої частини КК з урахуванням положень Загальної частини КК, з урахуванням характеру і ступеня суспільної небезпеки злочину й особи винного, пом'якшуючих і обтяжуючих обставин, а також з урахуванням впливу призначеного покарання на виправлення засудженого і на умови життя його сім'ї [4, с. 80].

У теорії кримінального права проблеми призначення покарання вивчалися такими вченими, як Л. В. Багрій-Шахматов, М. І. Бажанов, Н. А. Беляєв, Є. В. Благов, Г. С. Гаверов, І. М. Гальперін, І. І. Горелік, Т. А. Денисова, В. К. Дуюнов, А. В. Іщенко, В. І. Зубкова, І. І. Карпець, Г. А. Кригер, Л. Л. Кругліков, Т. А. Леснієвські-Костарева, В. В. Малыцев, Ю. Б. Мельникова, О. О. Мясніков, Т. В. Непомняща, Г. П. Новосьолов, П. П. Осипов, В. В. Похмелкін, Л. А. Прохоров, М. А. Скрябін, М. Н. Становський, М. С. Таганцев, В. І. Ткаченко, В. І. Тютюгін, О. Г. Фролова, Г. І. Чечель, М. Д. Шаргородський та інші.

Однак слід визнати, що, незважаючи на досить детальне розроблення цієї проблеми в науковій літературі, такі питання залишаються спірними в науці кримінального права, не знаходять вони єдиного вирішення і в судовій практиці.

Метою цього дослідження є формулювання положень, спрямованих на розвиток науки кримінального права, вирішення проблем застосування та аналізу перспектив удосконалення чинного кримінального законодавства України щодо характеристики загальних зasad призначення покарання.

Загальні засади призначення покарання, відповідно до ч. 1 ст. 65 КК України, складаються з трьох положень.

Суд призначає покарання:

- 1) у межах, установлених у санкції статті Особливої частини КК України, що передбачає відповідальність за вчинений злочин;
- 2) відповідно до положень Загальної частини КК України;
- 3) враховуючи ступінь тяжкості вчиненого злочину, особу винного та обставини, що пом'якшують та обтяжують покарання [2].

Джерелом кожної із загальних засад призначення покарання є окремий принцип чи їх сукупність. Принципи призначення покарання є саме тими вихідними ідеями, які надають цілісності (логічності, послідовності, збалансованості) інституту призначення покарання. Повне та всебічне з'ясування сутності принципів призначення покарання забезпечує правильне застосування його норм до конкретних ситуацій, а тим самим сприяє захисту прав та інтересів громадян. Так, саме з принципів справедливості й індивідуалізації покарання випливає право особи, винної у вчиненні злочину, вимагати, щоб обсяг державного примусу, що до неї застосовується, відповідав ступеню тяжкості вчиненого злочину, небезпечності самої особи й обставинам, які пом'якшують чи обтяжують покарання [5, с. 160].

Таким чином, можна зробити висновок, що принципи призначення покарання її загальні засади призначення покарання є самостійними, але взаємопов'язаними категоріями. Це положення підкреслено Верховним Судом України, який у п. 1 постанови Пленуму № 7 від 24 жовтня 2003 р. “Про практику призначення судами кримінального покарання” зазначив, що судді “мають суворо додержуватись вимог ст. 65 КК України щодо загальних засад призначення покарання, оскільки саме через останні реалізуються принципи законності, справедливості, обґрунтованості



та індивідуалізації покарання” [6]. Таким чином, Пленум Верховного Суду України визнає загальні засади й принципи призначення покарання самостійними, але нерозривно пов’язаними кримінально-правовими інститутами: неухильне дотримання загальних зasad призначення покарання є неодмінною умовою реалізації закладених у них принципів призначення покарання, і тільки в такій сукупності вони забезпечують досягнення мети покарання.

Суть першого критерію полягає в тому, що суд призначає покарання лише у межах санкції статті Особливої частини КК України, за якою кваліфіковані дії винного.

При відносно визначених санкціях норм кримінального законодавства, де вказаний мінімум і максимум покарання, суд може призначити покарання лише в цих межах. Ні за яких умов суд не може визначити покарання вище того максимуму, який встановлений у санкціях статей КК України. Однак за наявності обставин, передбачених ст. 69 КК України, суд вправі визначити покарання, нижче від найнижчої межі, передбаченої санкцією відповідної частини статті КК України, у чому знаходить своє відображення принцип гуманності покарання [7, с. 31].

Ми підтримуємо доцільність існування інституту призначення покарання, нижче від найнижчої межі, і вважаємо абсолютно виправданою наявність у Загальній частині КК України ст. 69, яка передбачає призначення більш м’якого покарання, ніж передбачено законом. Разом з тим привертає увагу логічна неузгодженість, яка міститься у розд. XI КК України “Призначення покарання”. Так, з одного боку, згідно з п. 1 ч. 1 ст. 65 КК України, суд призначає покарання у межах, установлених у санкції статті, і з буквального розуміння суті цього положення суд не може виходити за межі санкції, а з іншого — маємо згадану вище ст. 69 КК України. На наш погляд, доцільно доповнити зміст п. 1 ч. 1 ст. 65 КК України таким формулюванням: “... за винятком можливості застосування підстав призначення більш м’якого покарання, ніж передбачено законом”, що усуне наявну суперечність.

Слушною також є позиція П. А. Вороб’я, М. Й. Коржанського та В. М. Щупаковського. Вони вважають, що межі покарання, визначені у деяких статтях, є настільки широкі, що з однієї межі не видно другої, протилежної. Такі широкі межі в санкціях цих статей призводять до того, що покарання за злочин встановлює не законодавець, а суд. Не можна вважати виправданим такий широкий простір для судового розсуду. Судовий розсуд необхідно обмежити. Для цього було б достатньо встановити відстань між нижньою та верхньою межею санкції — 2–3 роки (а може і 1–2 роки) позбавлення волі. Взагалі варто було б обговорити і таке питання: а чи потрібно, доцільно встановлювати в кримінальному законі такі занадто невизначені санкції? Такий великий розрив між верхньою і нижньою межею санкції руйнує сутність правосуддя, оскільки за таких умов тяжкий злочин може бути покараним м’якше, ніж злочин, який до тяжких не належить. Руйнуються всі засади правосуддя, якщо покарання призначається так свавільно. Санкція втрачає своє призначення складової частини кримінально-правової норми [8, с. 126–127].

Щодо додержання другого критерію — суд призначає покарання відповідно до положень Загальної частини КК України, — то це означає, що суд як передумову покарання повинен:

- а) встановити, що вчинене особою діяння містить у собі ознаки певного складу злочину;
- б) визначити, у справі немає обставин, які виключають відповідальність (неосудність, крайня необхідність), у вивченіх справах таких обставин не було;
- в) з’ясувати доцільність призначення покарання неповнолітньому (розділ XV КК України) або звільнення особи від кримінальної відповідальності в порядку ст.ст. 44-49 КК України, за виключенням звільнення від кримінальної відповідальності у зв’язку із закінченням строків давності (ст. 49 КК України);



г) призначити покарання за готування або замах на злочин, враховуючи стадію здійснення злочинного умислу і причини, внаслідок яких злочин не був доведений до кінця (ст.ст. 14, 15 КК України);

д) призначаючи покарання співучасникам, враховувати ступінь і характер участі осіб у вчиненому злочині (ст. 27 КК України);

е) призначаючи покарання, обов'язково виходити з мети, яку покликане забезпечити покарання в кримінальному праві (ч. 2 ст. 50 КК України);

ж) призначаючи покарання певного виду, виходити з його характеру, умов застосування, строків, визначених у Загальній частині КК України;

з) застосовуючи додаткові покарання, не передбачені в санкції статті Особливої частини КК, призначати їх за умов, указаних у відповідних нормах Загальної частини КК (наприклад, під час призначення позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю як додаткове покарання, коли воно не передбачене в санкції, керуватися вимогами ст. 55 КК України);

і) призначаючи покарання за сукупністю злочинів або сукупністю вироків, визначати остаточне покарання відповідно до ст.ст. 70 і 71 КК України;

к) враховувати вимоги всіх інших норм Загальної частини КК про застосування покарання (наприклад, про зарахування строку попереднього ув'язнення).

Третій критерій загальних засад призначення покарання полягає в тому, що суд враховує ступінь тяжкості вчиненого злочину, особу винного та обставини, що пом'якшують та обтяжують покарання [7, с. 31].

На відміну від статті про загальні начала призначення покарання, яка містилася у КК УРСР від 28.12.1960 р., чинний КК України, зокрема ст. 65, не містить вказівки стосовно того, що під час призначення покарання суд керується правосвідомістю.

На нашу думку, не слід замовчувати той факт, що, керуючись правосвідомістю, окрім судді інколи виходили з власних, навіть злочинних інтересів. Не можна не погодитися з позицією П. А. Вороб'я, М. Й. Коржанського та В. М. Щупаковського, які вважають, що у цивілізованому, правовому суспільстві суд не може (не повинен) керуватися правосвідомістю, оскільки для цього йому потрібен відповідний закон [8, с. 127].

Такої ж позиції дотримується і В. К. Грищук, зазначаючи, що вказівка на правосвідомість — “керується правосвідомістю” — є недопустимою. Суд має керуватися кримінальним законом, оскільки правосвідомість — явище не конкретне, а абстрактне. У кожного судді вона є різною, і коли допустити можливість керуватися правосвідомістю, то про єдність законності й рівність громадян перед законом, а отже, гуманність і справедливість можна говорити лише умовно в теоретичному аспекті. Верховенство закону має забезпечити і єдність законності, і рівність громадян перед кримінальним законом [9, с. 88]. Звичайно, сам термін “правосвідомість” не містить у собі негативних рис, проте важливо розуміти, як його тлумачать окремі судді.

У цілому вважаємо, що існування такого принципу є недоцільним, оскільки це дає тим суддям, які іноді керуються не лише законними інтересами, додаткові можливості скористатися владою, реалізуючи свою корисливу мету.

Щодо питання про характер і ступінь суспільної небезпеки, які враховуються судом як елемент загальних засад призначення покарання, то широко побутує думка, згідно з якою характер суспільної небезпеки вчиненого злочину — це не індивідуальна ознака конкретного злочинного діяння, а ознака, яка характеризує всі злочини певної групи чи виду [10, с. 325].

Призначаючи покарання, суд враховує особу винного, оскільки її характеристика має дуже важливе значення при призначенні конкретної міри покарання. Відомості про підсудного потрібні, зокрема, для вирішення таких кримінально-правових питань: про можливість та доцільність притягнення особи до кримінальної відповідальності та передачу винного на поруки; кваліфікацію дій



(повторність тощо); наявність обставин, котрі пом'якшують або обтяжують відповідальність; вид та розмір покарання, яке найдоцільніше призначити для виправлення та перевиховання; причини та умови, що сприяли вчиненню злочину; про створення умов для найповнішого відшкодування збитків, заподіяних злочином; про розгляд справи у касаційній та наглядовій інстанціях.

Отже, для досягнення завдань, передбачених ст. 1 КК України, недостатньо встановити тільки ознаки, властиві особі як суб'єкту злочину (вік, осудність). Для цього необхідно зібрати відомості, що характеризують особу як особистість: ставлення до праці, навчання, риси характеру, стан здоров'я, сімейний стан, дані про попередні судимості. Усе це допомагає зрозуміти, хто стоїть перед судом: людина, яка випадково помилилась або яка йшла до вчинення злочину цілеспрямовано, чи, можливо, особа, яку до вчинення злочину призвели певні сімейні, життєві обставини. Об'єктивно охарактеризувати підсудного можна лише з урахуванням як позитивних, так і негативних його якостей. Тому, постановляючи вирок, суд повинен взяти до уваги відомості, що всебічно характеризують особу, встановити в сукупності пом'якшуючу та обтяжуючу відповідальність обставини, визначити місце і значення кожної з них у кримінальній справі і на підставі цього призначити покарання [11, с. 47–48].

Пленуму Верховного Суду України дає з цього приводу важливe роз'яснення: суд повинен з'ясовувати вік підсудного, його стан здоров'я, поведінку до вчинення злочину в побуті та за місцем роботи чи навчання, його минуле (судимості, адміністративні стягнення, якщо вони були), дані про сім'ю (наявність на утриманні дітей та осіб похилого віку, стан їхнього здоров'я, матеріальний стан сім'ї) тощо.

Пом'якшуючі та обтяжуючі відповідальність обставини часто вносять у закон як кваліфікуючу ознаку складу злочину. Відтак надзвичайно велике значення має питання, яке в літературі залишається дискусійним: чи має суд право посилатися на ці обставини як на обтяжуючі чи пом'якшуючі відповідальність обставини? Більшість авторів дотримується думки, що там, де пом'якшуючі й обтяжуючі обставини включені законом як елементи складу злочину, суд не може посилатися на них під час визначення покарання [12, с. 371]. Такої ж позиції дотримується судова практика: у тих випадках, коли та або інша обставина, передбачена в законі як пом'якшуюча або обтяжуюча відповідальність, зазначена в диспозиції статті Особливої частини КК як одна з ознак злочину, вона (обставина) не повинна додатково враховуватись як пом'якшуюча або обтяжуюча відповідальність при призначенні покарання за цей же злочин [6]. Це положення також закріплене в ч. 3 ст. 66 та ч. 4 ст. 67 КК України [2].

Врахування обставин, які пом'якшують і обтяжують відповідальність, є суттєвим компонентом загальних засад призначення покарання, який сприяє призначенню справедливих покарань [13, с. 320].

Оскільки кримінальний закон не встановлює вичерпний перелік обставин, які пом'якшують покарання, то суд може визнати такими, що його пом'якшують, й інші обставини, не зазначені в частині першій ст. 66 КК України. Серед вивчених нами кримінальних справ суди до цих обставин відносили, зокрема, такі: наявність на утриманні у підсудного малолітніх дітей; тяжку хворобу дитини, яка перебуває на утриманні підсудного; тяжкий стан здоров'я самого підсудного; те, що на утриманні підсудного перебуває вагітна дружина, батьки-інваліди; якщо підсудний є учасником ліквідації аварії на ЧАЕС. Є також випадки, коли суд вважав пом'якшуючими обставинами те, що підсудні, які вчинили злочин, є мати та дочка. Пом'якшуюча обставина у цьому випадку є досить сумнівною. Отже, судам потрібно більш аргументовано пояснювати застосування обставини як пом'якшуючої відповідальність винної особи, а не просто обмежуватися вказівкою, що вона є пом'якшуючою. Зауважимо, що кожні пом'якшуючі чи обтяжуючі відповідальність обставини не повинні розглядатись ізольовано.



Поряд з пом'якшуючими відповіальністю обставинами суди, розглядаючи кримінальні справи, враховують і обставини, що обтяжують кримінальне покарання. Законодавство України про кримінальну відповіальність (ч. 3 ст. 67 КК України) та Пленум Верховного Суду України вказують, що перелік обставин, які обтяжують відповіальність особи, є вичерпним, тому суд у вироку не вправі посилатися на інші обтяжуючі обставини, не передбачені ч. 1 ст. 67 (невизнання підсудним своєї вини, невідшкодування шкоди тощо) [6].

Відносячи обставину “вчинення злочину з корисливою метою” до обтяжуючих відповіальність, законодавець виходить з того, що вчинення злочину з корисливих мотивів є свідченням аморальності й небезпеки винного, готовності досягти своєї егоїстичної мети навіть злочинним шляхом.

Аналіз практики застосування покарань показує, що суди у всіх випадках керуються загальними засадами призначення покарання відповідно до вимог Пленуму Верховного Суду України, зокрема постанови від 24.10.2003 р. № 7 “Про практику призначення судами кримінального покарання” [6].

#### Список використаних джерел

1. Курс уголовного права. Общая часть [Текст] : учебн. для вузов / под ред. Н. Ф. Кузнецовой и И. М. Тяжковой. — М. : Зерцало, 1999. — Т. 2. Учение о наказании. — 400 с.
2. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 року [Текст] / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. — К. : Канон, 2001. — 1104 с.
3. Про практику призначення судами кримінального покарання : постанова Пленуму Верховного Суду України від 24.10.2003 р. № 7 [Текст] // Вісник Верховного Суду України. — 2003. — № 11–12.
4. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 року [Текст]. — К. : Атіка, 2001. — 160 с.
5. *Воробей, П. А.* Завдання і дія кримінального закону [Текст] / П. А. Воробей, М. Й. Коржанський, В. М. Щупаковський. — К. : Генеза, 1997. — 156 с.
6. Российское уголовное право. Общая часть [Текст] : учебн. / Бородин С. В., Кудрявцев В. Н., Кузнецова Н. Ф., Наумов А. В., и др. ; под ред. В. Н. Кудрявцева, А. В. Наумова. — М. : Спарк, 1997. — 454 с.
7. *Коробов, П. В.* Момент возникновения уголовной ответственности [Текст] / П. В. Коробов // Правоведение. — 2001. — № 2. — С. 160.
8. *Грищук, В. К.* Проблемы кодифікації кримінального законодавства України [Текст] / В. К. Грищук. — Львів : Львівський університет, 1993. — 137 с.
9. Курс советского уголовного права. Часть общая [Текст]. — Л. : Изд-во ЛГУ, 1970. — Т. 2. — 672 с.
10. Уголовное наказание : монографическое исследование [Текст] / рук. авт. кол-ва Шемшученко Ю. С., Титаренко Ю. Л. — К.-Донецк : Редакция газеты “Вечерняя Макеевка”, 1997. — 320 с.
11. *Ткачук, О.* Дослідження в суді доказів, які характеризують особу підсудного [Текст] / О. Ткачук // Право України. — 1996. — № 12. — С. 47–48.
12. Советское уголовное право. Часть общая [Текст]. — М. : Юридическая литература, 1982. — 439 с.
13. *Бажанов, М. И.* Уголовное право Украины. Общая часть [Текст] / М. И. Бажанов. — Днепропетровск : Пороги, 1992. — 166 с.



**Омельчук О. Н. Общие начала назначения наказания: законодательное регулирование и практика применения**

*Исследуются общие начала назначения наказания, в частности формулируются положения, направленные на развитие науки уголовного права, решение проблем применения и анализ перспектив совершенствования действующего уголовного законодательства Украины относительно характеристики общих начал назначения наказания. Анализ практики применения наказаний показывает, что суды во всех случаях руководствуются общими принципами назначения наказания.*

**Ключевые слова:** наказание, общие начала назначения наказания, приговор.

**Omelchuk, O. M. General Principles of Sentencing: Legal Regulation and Practice of Applying**

*This article analyzes the general principles of sentencing. In particular, the formulation of provisions aimed at developing the science of criminal law, the problems of application and analysis of the prospects for improvement of the current Law of Ukraine on the characteristics of general principles of sentencing. Analysis of application of penalties shows that in all cases the courts are guided by the general principles of sentencing.*

**Keywords:** punishment, general principles of sentencing, the sentence.

